

O EPSKIM GRADOVIMA

U *Leksikonu* koji se na ovaj način predaje publici na korišćenje, načinjen je pokušaj da se prvi put, u punoj meri i na osnovu višestruko proveranih podataka, sagleda predstava o broju, vrsti i načinu prostiranja gradova u srpsko-hrvatskoj usmenoj deseteračkoj epici.

Zašto epika?

Izbor epike kao jedine vrste folklornih tekstova koji mogu poslužiti kao građa za ovu temu nije slučajna. Samo u epici, koja je izrazito ideološki označen žanr usmene poezije, grad je koncipiran i predstavljen kao u vremenu i prostoru definisano ljudsko naselje. U svim drugim tekstovima narodne kulture (književnim i neknjiževnim) grad se javlja ili kao vilinsko i čudesno mesto (lirika, bajke, kratke forme), ili kao pojava sa imenom ali bez sadržine (etiološka predanja i legende). U epici, međutim, grad je predstavljen kao centar vlasti i moći, pa se i država izjednačava sa brojem i snagom gradova koji je čine. Samo u epskim pesmama, zato što se one bave postavljanjem etičke, socijalne i političke norme – dakle odnosom između države, vladara, vere i naroda - gradovi su modelovani kao lokusi sa strukturom, dovoljno važni da se za njih vode ratovi i ginu čitave vojske.

Zahvaljujući atipičnim istorijskim okolnostima, na području koje pokriva region Hrvatska-Bosna-Hercegovina-Crna Gora-Srbija, formirale su se dve epske poezije (hrišćanska i muslimanska) sa zajedničkom poetikom, istom književnom formom i jednakom ideologijom. Ovaj u svetskim razmerama jedinstven slučaj dao je i dva epska modela grada, različita ali komplementna. Budući da su u početku svoje vladavine na Balkanu Turci bili izrazito gradsko stanovništvo, slika grada u muslimanskoj epici formirana je iznutra, od strane ljudi koji žive u njemu. Naprotiv, hrišćani – nekada i seosko i gradsko, a posle uspostavljanja turske vlasti

pretežno i, ponegde, isključivo seosko stanovništvo – nužno svoju sliku grada formiraju spolja, kao ljudi koji u gradu ne žive. Etiologija današnjeg antagonističkog i ambivalentnog odnosa prema gradu, koji je odavno postao sastavni deo socijalne patologije u većini balkanskih država, dobrim delom se može rekonstruisati na osnovu epike, jer je ona imala sve uslove da prvobitni sukob zabeleži i čuva bez promena. Jedini način da se odnos prema gradu preokrene jeste da se njegova predistorija dovede do nivoa svesnog prihvatanja i da sa tog nivoa počne polako da se odbacuje kao nepotrebna i preživela. Ovaj projekat je delimično zamišljen i kao jedan mogući način da se to postigne.

Najzad, knjiga o epskim gradovima – kao kapitalno delo naše kulture koje je odavno trebalo imati – mogla bi da spreči dalje i nove zloupotrebe mitskih i epskih slojeva usmene tradicije. Poslednjih decenija bili smo svedoci te zloupotrebe u političke i anticivilizacijske svrhe, a njeni akteri su bili koliko laici, toliko i nedoučeni ili pogrešno naučeni stručnjaci. U multietničkom i multikonfesionalnom okruženju – koje kroz čitavu poznatu istoriju ostaje karakteristično za region zapadnog Balkana – do zloupotrebe takvih sadržaja vrlo lako dolazi. Zato što se vezuju za religiju (mitovi) i ideologiju (epika), oni se u masovnim komunikacijama na svim nivoima svesti primaju nekritički, a zato što se komuniciraju na zajedničkom, za čitav region svakom pojedincu maternjem jeziku, svako se smatra dovoljno kompetentnim da sudi o njihovom značenju. Stoga manipulacije najčešće počinju izdvajanjem različitosti iz mase podataka koja je sama po sebi inertna, a završavaju se pozivanjem na nove sukobe ili sukobima samim.

Objektivna i odgovorna naučna obrada epskih i mitskih tema vezanih za tradicijsku kulturu mogla bi ovo da spreči, ili bar jako uspori. Epski gradovi su u tom smislu dobar početak zato što pružaju jasnu sliku o stvarnom zajedničkom životu na istom terenu, ne kao uslovnu i hipotetičku projekciju za budućnost, već kao živu faktografiju i istorijski podatak o efikasnom modelu trpeljivosti i zajedničkog života u ograničenim, pa čak i zatvorenim interesnim sferama.

Grad - kratka istorija i način obrade

Tokom mnogih godina rada na *Leksikonu* epskih gradova¹, za autora je najveći izazov bio usklađivanje istorijske osnove pojma *grad* sa stvarnom ponudom epske građe, onim što bi se moglo nazvati «objektivni nalaz».

Grad, pojam oko čije se etimologije još uvek lome koplja,² u evropskom srednjem veku najpre je značio vojno utvrđenje na brdu.³ Takvo mesto je imalo vrlo skroman sadržaj – zapravo samo ono bez čega nije mogao biti vojni zapovednik sa odredom čija je namena bila da štiti određeno (obično pogranično) područje, trg ili put. S vremenom se ispod tvrđave na brdu razvijalo civilno naselje, tzv. *podgrađe*, trgovački i zanatski centar koji je snabdevao grad onim što mu je potrebno za život. U doba nemira, u ratno doba i u slučaju neke druge opasnosti, stanovništvo podgrađa imalo je pravo da se skloni u grad na brdu, iza njegovih zaštitnih zidina. Sa rastom stanovništva u podgrađu i proširivanjem njegove teritorije, prostor grada postaje nedovoljan i nepodoban da pruži zaštitu – što mu je bila svrha, pa se u određenom trenutku i podgrađe opasuje odbrambenim zidinama, čime sam grad dobija i dodatni pojas zaštite. Zaštićeno podgrađe uskoro i samo postaje grad kome treba trg za izdržavanje, te se proces ponavlja i više puta na jednom istom mestu. Preslikana na ojkonimiju (imena naseljenih mesta), ova situacija daje obilnu potvrdu za prva dva kruga opisanog procesa: Visoki i Podvisoki (Daničić 1, 194 - u srednjem veku čuveni trg roblja), Gradec i Podgradec, Novi i Podnovlje i sl., dok je za varijantu «Pod-Pod-Ojkonim» do sada nađena samo jedna potvrda (Pod-podvisoki).⁴

---

¹ Iako je započet još 1996, dakle pre odluke Ministarstva nauke i zaštitu životne sredine da naučni rad finansira preko projekata, rad na ovom leksikonu dovršen je na dva različita projekta u Balkanološkom institutu SANU: br. 112168 (rukovodilac dr Ljubinko Radenković) i br. 148011 (rukovodilac dr Biljana Sikimić).

² Ovaj tekst nije lingvističke prirode i neće ulaziti u etimološke i druge rasprave po pitanju grada. To je učinjeno u knjizi *Beli grad. Poreklo epske formule i slovenskog toponima* (Detelić/Ilić 2006), gde je navedena i kompletna literatura o tom pitanju. Ipak, treba naglasiti da se svi autori slažu oko toga da je početna semantička pozicija termina *grad* u svim slovenskim jezicima bila o(b)grada.

³ O tome Budimir 1956; Stoianovich 1970; Frugoni 1991.

⁴ Ковачевић-Кojiћ 1978.

Razvoj civilnih gradova na Balkanu (nazvanih *varoši*, prema mađarskoj reči za podgrađe), nije uvek vodio računa o sudbini utvrđenih gradova na brdu, a naročito nije uvek mogao da se fizički vezuje za njihovu lokaciju. Vojni strateški ciljevi pri podizanju gradova zahtevali su da teren gradnje bude strm i dominantan, teško pristupačan i nepogodan za život. Civilna podgrađa takvih gradova obično su nastajala u najbližoj i najlakše dostupnoj dolini, pa je i ime grada s vremenom prelazilo na mesto u dolini, s tim što je oboma obično dodavana neka bliža, prostorna ili vremenska odrednica: gornji i donji, ili stari i novi. Nastanak civilnih naselja u dolinama i novih trgova između njih, posledično je skretao utvrđene trase puteva u drugom smeru, što je bilo dovoljno da stari put zapusti, a grad koji ga je čuvao postane izlišan, napušten i – na kraju – ruševan. Poslednji stadijum u propasti takvog grada bilo je raznošenje kamenja i drugog građevinskog materijala od koga su u okolini podizane stambene i ekonomske zgrade, međe, zidovi, putevi itd. Dešavalo se stoga da spomen na nekadašnji grad ostane samo u imenu mesta – naseljenog⁵ ili nenaseljenog⁶.

Drugi način propasti gradova na brdu bio je tzv. plansko rušenje. Na primer: mirovnim ugovorom kod preuzimanja srpskih gradova od Turaka 1876. oni utvrđeni gradovi na tlu Srbije, koji su posle oba ustanka još uvek bili sačuvani u celosti, mehanički su rušeni ili dizani u vazduh kako bi se obezbedio mir novopostavljene srpsko-turske granice. Samo nekoliko godina potom (1912–1913), ta je granica potpuno promenjena u dva balkanska rata, a srpska baština pretrpela je neprocenjivu štetu od rušenja gradova, koji bi danas bili spomenici istorije i kulture prvog reda. Dvadeset godina kasnije (1934), u vazduh je dignut i turski grad na Avali kod Beograda, podignut u XV veku na mestu srpskog

---

⁵ Na primer selo Beograd j/z od Trebinja u Hercegovini, selo Beograd-Prusac (Akhisar u Bosni), mnoga sela po imenu Gradac u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori itd.

⁶ U Sokobanji, na primer, postoje dva stara srednjovekovna grada. Sokograd na reci Moravici (koji je nadzirao još uvek aktivan put ka Knjaževcu) i dalje stoji mada je u ruševinama, ali se o drugom, Šćepan-gradu na starom ozrenskom putu zaključuje samo na osnovu pisanih podataka o njegovoj lokaciji i na osnovu hidronima Gradašnica. Na mestu gde je grad bio u srednjem veku sada nema ni traga njegovim zidinama. U lokalnu se zna da je grad bio napušten i “razvučen” za gradnju privatnih objekata.

srednjovekovnog grada Žrnovana. Ovo je bilo učinjeno da bi se napravilo mesto za Meštrovićev Spomenik neznanom junaku.⁷

Osim terminalnih promena statusa, koje se okončavaju njihovim potpunim nestankom u materijalnom smislu, gradovi na brdu trpeli su i dugotrajnije, postepene ali ništa manje konačne promene mirnodopskog tipa. Velike imperije (Rim i Vizantija, a u novo doba Otomansko carstvo, Habzburška monarhija itd.) utvrđivale su samo pogranične gradove i oblasti jer su imale snage da na unutrašnjem planu održavaju čvrst zakonski i politički poredak. Zavisno od kolebanja njihove moći, i gradovi u tim državama menjali su status. I u vreme turske vlasti na Balkanu (XIV-XIX vek), sudbina i izgled grada u velikoj meri su zavisili od njegove lokacije. Duž Vojne granice i na svim drugim mestima dodira sa inovertnim stanovništvom, gradovi su vrlo dugo sačuvali svoju osnovnu – vojnu – namenu. Štaviše, kako je pola milenijuma veoma dug period tokom kojeg su se granice više puta pomerale u oba kardinalna pravca (sever-jug i istok-zapad), mnogi gradovi su naizmenično i sticali i gubili pogranična svojstva. Pre dolaska Turaka, a posle pada despotovine, Beograd je - na primer - bio ugarsko pogranično mesto sve do 1521. kad je konačno pao u turske ruke; posle toga, a naročito posle Mohačke bitke 1526, dugo se nalazio u unutrašnjosti Osmanskog carstva i tek je sa turskim povlačenjem iz Mađarske krajem XVII veka ponovo vraćen u pređašnji status. Otada su ga, kao pogranično mesto, utvrđivali svi koji su imali interes da ga drže (Turska, Ugarska, Austrija, Austro-Ugarska), sve do 1918. kada se – posle formiranja Kraljevine Jugoslavije – ponovo našao u sigurnoj unutrašnjosti zemlje.

Turska vlast na Balkanu trajala je, međutim, dovoljno dugo da u bezbednoj unutrašnjosti carevine omogući i formiranje otvorenog civilnog grada

---

⁷ Za razliku od rušenja iz bezbednosnih razloga, koji su se tek unazad gledano pokazali irelevantnim, mirnodopsko rušenje grada na Avali bilo je iskaz tadašnje vladarske ideologije: Meštrović je bio dvorski vajar, Beograd je 1934. bio prestonica Jugoslavije (za razliku od Kraljevine Srbije do 1918. i Kraljevine SHS do 1929) i nije više priličilo da njegov simbol bude lokalnog značaja i iz turskog vremena. Kratkovidost te odluke i tužna potreba za megalomanskim iskazima ove vrste (na Avali je već postojao spomenik Neznanom junaku u vidu krsta nad grobom stvarnog «neznanog junaka», a planina je imala mesta i za mauzolej i za grad pride), ponovili su se i u sledećoj Jugoslaviji sa spomenikom Njegošu na Lovćenu. Sticajem okolnosti, i ovaj put instrument razornog dejstva politike bio je Ivan Meštrović.

(sa tvrđavom u sredini ili, u slučaju novopodignutih naselja, bez nje), koji je u istoriji urbanizma poznat kao «stari balkanski grad».⁸ Zato što nije imalo potrebu da se brani, takvo mesto se nije ograđivalo ničime već se slobodno prelivalo u okolinu i, zahvaljujući tome, imalo dobro proventrene ulice, slobodan pristup živoj vodi, obilje zelenila i nikakvim preprekama narušene vedute. Značaj i veličina takvih gradova zavisili su gotovo isključivo od trgovine i uprave. U Srbiji su oni nicali uglavnom duž stambolskog puta koji je pod turskom vlašću postao glavni trgovački pravac i bio važniji čak i od dubrovačkih puteva koji su vekovima imali apsolutnu prednost u dalmatinskom zaleđu i još dublje u kopnu.⁹ Dinamika uzdizanja i propadanja takvih mesta bila je često uslovljena i proizvodnjom na osnovu koje su ona bila uključena u trgovinu i upravu svoga doba. Najčuleniji u Srbiji svakako su bili rudarski gradovi Novo Brdo i Rudnik, pre turskog vremena važna rudarska mesta u kojima su srpski srednjovekovni gospodari kovali novac, a potom zapuštena i zapustela, danas svedena na arheološke lokalitete. Slična je bila i sudbina mnogih mesta pod imenom Majdan (ili Stari Majdan) u Bosni, Srbiji i Hrvatskoj, koja su jednom bila rudarski i upravni centri svoje oblasti, a potom spala na nivo sela ili male varoši. Svemu ovome treba dodati i najčešći opšti slučaj iz istorije gradova, a to je postepeni razvoj malog naselja¹⁰ u veliki grad, prolazom kroz različite stadijume (varoš, kasaba, opštinsko/kotarsko/sresko mesto, grad/šeher itd.) i sa mogućnošću da se trajno ostane na bilo kom od njih.

U doba širenja hrišćanstva od IV veka nadalje, veliki zamah mestu davao je i dolazak episkopa u njega, ali se time broj budućih gradova nije bitno povećavao jer je Crkva za episkopske stolice uglavnom birala već formirane, bezbedne antičke gradove kao što su na tlu današnje Srbije bili Sremska Mitrovica (Sirmium), Beograd (Singidunum, Alba Graeca, Alba Bulgarica) i Niš (Naissus), Skoplje (Scupi) i Bitola (Heraclea) u Makedoniji, Drač (Dyrrachium) u Albaniji i

---

⁸ Više o tome Крунић 1996.

⁹ Više o tome Лиречек 1959; Ердељановић/Николић 1899.

¹⁰ Obično sela, ali je nekad bilo dovoljno i manje. Za neke gradove se zna da su počeli kao rimske stanice za promenu konja (mutatio) – recimo Paraćin, ili kao karaule – recimo Sokolac na Drini, Trubjela u Crnoj Gori, pa čak i Beč, glavni grad Austrije (ime Austrija potiče od termina za istočni beleg – Ost mark, karaulu koju je Karlo Veliki u IX veku postavio na Dunavu blizu mesta Vindobona, današnjeg Beča). Sarajevo je – na primer – nastalo oko karavan-saraja u blizini mesta Hodidjed i Vrhbosna, Mostar oko kula koje su čuvale rimski pokretni most preko Neretve, itd.

mnogi drugi stari gradovi na Balkanu. Promena vladajuće, državne vere iz hrišćanstva u islam prenela je akcent na nove gradske centre kao što su Sarajevo, Bihać, Livno, Duvno i drugi,¹¹ koji su posle odlaska Turaka sa Balkana ili izgubili nekadašnji značaj (Livno, Duvno, Bihać, Udbina, Nikšić) ili su sasvim prestali da postoje (Cetina, Morava grad, Vidoški, Vrhovi itd.).

Poslednjih dvesta godina (1804-2004) donelo je balkanskim zemljama vrlo burne istorijske, socijalne i političke promene, na tlu bivše Jugoslavije i veće nego u ostalim delovima Balkana. Gradovi su u svim tim događajima bili prvi na udaru, rušeni, paljeni i ponovo podizani kao simbol obnove i dolaska nove vlasti koja im je menjala imena, status, stanovništvo, položaj u političkom prostoru, čak i istorijsku prošlost.¹²

Usled svega toga, pokazuje se kao gotovo nemoguće odrediti tačan sadržaj pojma *grad* i dosledno ga se držati prilikom ekscerpcije velikog korpusa kakav je sastavljen za ovu priliku. Epske pesme koje su ušle u njega (njih 1357) uglavnom su beležene u drugoj polovini XIX i prvoj deceniji XX veka,¹³ što znači da fiksiraju stanje (i jezičko i faktičko) koje sa današnjicom stoji u vrlo značajnom otklonu. Zahvaljujući svojoj staroj i konzervativnoj poetici, a pre svega usmenosti kao načinu prenošenja koji se po definiciji sporo i nerado menja, epika ne odbacuje stare informacije da bi napravila mesta za nove, već nove naslojava preko starih i čuva ih zajedno, često u kondenzovanom vidu. Zbog toga s

---

¹¹ Ova mesta nisu nužno bila nova i po nastanku – kao Sarajevo, već su ponela nova obeležja (džamije, medrese, hanove, saraje i sl.). Duvno je, recimo, nastalo na antičkom gradu Delminiumu, Livno iz srednjovekovnog župnog mesta Hledena, Taslidža (crnogorska Pljevlja) na mestu rimskog Municipiuma S itd.

¹² Ima više načina da se izmeni prošlost nekog mesta. To je vrlo vešto rađeno posle Drugog svetskog rata na tlu nekadašnje Jugoslavije (a verovatno još više u ostalim balkanskim državama). Primer mogu biti gradovi Zrenjanin (nekadašnji Bečkerek) i Svetozarevo (nekadašnja i danas ponovo Jagodina) kojima je kao najvažniji element njihove istorije izdvajan kratak i u životu grada uglavnom beznačajan trenutak – boravak Žarka Zrenjanina (Bečkerek) ili Svetozara Markovića (Jagodina) u njima. Poseban slučaj je preimenovanje gradova u duhu kulta ličnosti – Užice u Titovo Užice (Titograd/Podgorica, Titov Drvar, Titov Veles, Titova/Kosovska Mitrovica) itd. S vremenom je ista čast počela da se dodeljuje i ličnostima postavljenim niže na ideološkoj lestvici – Kardeljevo (luka Ploče blizu Dubrovnika), Rankovićevo (pre toga i danas Kraljevo, što je takođe preimenovanje iste vrste, samo dve generacije ranije; originalno ime mesta je bilo Karanovac, prema njegovom prvom vlasniku i osnivaču); Knjaževac je preimenovani Gurgusovac (prema Knjazu Milošu), Gornji Milanovac je nekadašnji Despotovac itd.

¹³ Sa izuzetkom *Erlangenskoj rukopisa* koji potiče iz XVIII veka i nekih zapisa iz zbirke Matice hrvatske koji su možda još i stariji. Oni su, međutim, vrlo retki i tako malobrojni da uopšte ne utiču na opšti status korpusa.

vremenom dolazi do distorzije imena (Kniburnik umesto Kinburn, Čizma umesto Češme i sl.) i drugih podataka o gradovima (najčešće glede njihovih osnivača i držalaca), ali su mogućnosti rekonstrukcije i dalje realne po svim tim elementima. Rekonstrukcije realija, međutim, pokazuju da u mnogim slučajevima epski grad danas više uopšte ne postoji (Avala), ili je degradiran na status male varoši (Sokolac, Bileća, Žabljak) i sela (Biograd, Majdan, Bovan) et vice versa – da je od onoga što je u epsko doba bilo selo (npr. Aleksinac) u međuvremenu nastao grad. U takvoj situaciji opredelili smo se za radikalno ali jedino bezbedno rešenje – da

1) izdvajamo sve ojkonime bez obzira kako su u epici određeni (kao grad, selo, kasaba, šehar itd.) i da tako napravimo potpunu bazu podataka za pretraživanja po osnovi ojkonima jer to može biti korisno i za druge vrste istraživanja osim ovog našeg. Da bi se ovako izdvojeni ojkonimi mogli prepoznati kao epski, iz korpusa su

2) ekscerpirani i atributi¹⁴ koji idu uz njih, a da bi predstava o epskoj slici grada bila potpuna, da bi se – drugim rečima – čitaocu pružio uvid u izbor podataka i vremensku odrednicu prilikom modelovanja epskog sveta, uz svaki ekscerpirani ojkonim dat je i

3) kratak članak o mestu koje iza njega stoji. Svaki članak počinje DANAŠNJIM IMENOM MESTA u verzalu, i epskim imenom/imenima kurentom (ukoliko se razlikuju od osnovnog – npr.: ISTAMBUL, Stambol, Stambul, Stanbol i sl.). Iza toga sledi sedam potkategorija: Istorijski nazivi, Etimologija, Atribucija, Geografski položaj (podaci o geografskoj širini i dužini kad su se mogli naći), Istorijat, Epski kontekst i Literatura. Svaki članak ima obavezan i neobavezan deo.

3.a. Sve etimologije su originalni doprinos prof. Aleksandra Lome, dopisnog člana SANU, i obeležene su njegovim inicijalima u zagradi – (A.L.).

---

¹⁴ Pojam *atribut* koristi se ovde u folklorističkom odnosno književnoteorijskom smislu i može biti prost (npr. *slavno Smederevo*) ili složen (*Mleci cvijet od gradova*). U razvrstavanju atributa poštovani su gramatički kriterijumi (vidi tabelu u prilogu), prema kojima atribut može biti pridevska ili imenička sintagma, predložko-padežna konstrukcija ili njihova kombinacija; s druge strane, u gramatičkom smislu on može vršiti razne funkcije: apozicije, apozitiva, predikativa, priloške odredbe, zavisne rečenice.

Izuzetak je nekolicina etimologija (npr. Alep, Bender, Brskut itd.) koje se javljaju u uglastim zagradama - [] - i preuzete su iz drukčijih izvora.

3.b. obavezan deo se sastoji iz: 1) pozitivne ubikacije mesta (kad nema nedoumice oko njegovog položaja u prostoru) i iz problematične ubikacije u tri kategorije; 2) kratke istorije mesta (kad je poznata ili kad se mogla pronaći); 3) pojave mesta u pesmama (u kom kontekstu se opeva, koji se junak ili događaj vezuje za njega itd.) i 4) odrednice o njemu u Vukovom *Rječniku* – ako postoji. Vukov *Srpski rječnik istumachen њемачкијем и латинскијем ријечима*, isto kao i Daničićev *Rječnik iz књижевних старина српских*, obilno su korišćeni kao uporedni toponomastički materijal bez kojeg se epski ojkonimi ne bi mogli staviti u odgovarajući istorijsko-filološki kontekst. Ponekad je bilo moguće navesti samo podatke iz ovih rečnika, ili – u najdrastičnijim slučajevima - iz pesme same zato što autor nije našao načina da o mestu (npr. Anatu, Baltulinu, Bujuriću, Četitu, Đigitu/Đilitu i dr.) dobije više pouzdanih informacija.

3.b.1. Tri kategorije za problematičnu ubikaciju mesta, posle geografske širine i dužine, jesu sledeće:

NEIZVESNA UBIKACIJA

za mesta oko čije lokacije su podeljena mišljenja; čije je postojanje realno ali se ne mogu sa sigurnošću utvrditi; kojih ima više pod istim imenom pa se ne može pouzdano znati na koje se od njih misli u pesmi; kod kojih siže ukazuje na jedno, a stanje na terenu na drugo - npr. Alat, Bistrica, Bujurić, Crkvina, Čečan, Drinovac, Duga, Janok, Lipovac i sl.

NEUTVRDIVA UBIKACIJA

za mesta čija je lokacija sporna ili izvodiva tek posredno, na osnovu epskih naznaka, ili potpuno neizvodljiva; mesta preimenovana, sa pogrešno izgovaranim, iskrivljenim imenima čija je rekonstrukcija nemoguća ili moguća samo slučajno – npr. Akšan, Baltulin, Bučje, Četit, Deniz, Đurđinovo, Falem, Grabež, Karamanovci, Leđan, Lenger, Lim, Liman, Madžar, Mali grad, Međedin, Melečem, Nak, Nestopolje, Oboj itd.

NEMOGUĆA UBIKACIJA

za mesta koja su nesumnjivo izmišljena; izvedena na osnovu apelativa za konkretnu, jednokratnu upotrebu; mitska mesta; mesta sa samo jednom, simbolskom funkcijom – npr. Elvest, Irud, Karaliman, Panađur i sl.

3.c. Neobavezan deo se ne javlja uz svaki članak već samo tamo gde je bilo potrebno dodati neko posebno objašnjenje o ličnosti (npr. o porodicama Tekelija i Rakoci, baronu Trenku, Filipu Madžarinu, knezu Ivi od Semberije i

drugima), događaju (npr. o Krbavskoj bici, Požarevačkom i Karlovačkom miru, Morejskom ratu itd.) ili građevini koja se vezuje za određeno mesto (npr. manastiri Tvrdoš, Gradac, Gračanica, Arhanđel i drugi, Đević-grad i sl.), odnosno kad je bilo potrebno navesti koja se druga mesta javljaju pod istim imenom. Takvi dodaci su u samom tekstu markirani okvirom u boji, tako da se već na prvi pogled izdvajaju iz celine.

Članaka o gradovima ima 855, koliko i posebnih ojkonima ekscerpiranih iz korpusa. Budući da neka mesta imaju više epskih imena (npr. Nikšić, Beograd, Istanbul, Venecija i sl.), u sekundarnim jedinicama svako od njih je dobilo posebno mesto sa navodom stihova i uputnicom na glavni članak. Na primer: Venecija ima 7 takvih sekundarnih jedinica (Mleci, Mletak, Mljeci, Mljetačka, Mljetak, Mljetok i Venedig), Udvar 5 (Učbar, Udvar, Udvarje, Udžbar i Užbar), Split 3 (Saplet, Splet, Spljet) itd.

Najzad, delo koje se ovde nudi čitalačkoj publici nije istorijski, geografski niti geo-politički enciklopedijski rečnik, već antropološko-poetička studija sa obimnom upotrebom istorijskih i geografskih podataka. Oni su traženi i nalaženi u velikom broju specijalističkih studija koje su uredno navedene i Bibliografiji na kraju svakog pojedinog članka. Rečničke jedinice (članci o gradovima) u ovom leksikonu ne pretenduju na originalnost u pogledu te vrste rezultata: oni su – po autorovom saznanju – predstavljeni korektno i namenski, sa poverenjem u pouzdanost nalaza saopštenih u korišćenim tekstovima.

Korpus

Korpus za izradu *Leksikona* epskih gradova sastavljen je iz klasičnih štampanih *deseteračkih* zbirki objavljenih – sa izuzetkom *Erlangenskog rukopisa* iz XVIII veka¹⁵ - od polovine XIX do kraja prve decenije XX veka na

---

¹⁵ *Erlangenski rukopis*, međutim, iako je sakupljen i povezan u XVIII veku, do nas nije dopro pre XX, a njegovo jedino naučno izdanje se pojavilo 1925.

srpskohrvatskom govornom području koje fizički pokriva četiri današnje države: Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Crnu Goru. Gornja vremenska granica na prvoj deceniji XX veka je načelne prirode, a cilj joj je da se građa zadrži u klasičnim okvirima zacrtanim usponom i padom romantičarske ideje o “plemenitom divljaku” koja je inicirala najveći i najplodniji sakupljački rad u istoriji svetske književnosti. Time se izvan okvira posmatranja ostavljaju dekadentne i slabovredne pesme poznog nastanka, ali – na žalost – i pesme iz starijih zbirki čija vrednost i značaj ne podležu sumnji.¹⁶

U tekstu se umesto punog naslova zbirki koriste njihove skraćénice, odnosno šifre. Za svaku pojedinu zbirku te su skraćénice date i na početku spiska (kao zaglavlje), i uz svaki tom ponaosob (u okviru bibliografskog podatka). U rad je uzeto 8 zbirki sakupljenih u 22 toma, sa ukupno 1357 pesama.

ER

Герхард Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XII, СКА, Сремски Карловци 1925, CXLVIII + 353 (ER).¹⁷

Vuk II-IV

Сабрана дела Вука Караџића, Српске народне пјесме, издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864-1964 и двестогодишњици његова рођења 1787-1987, Просвета, Београд.
Пјесме јуначке најстарије, књига друга 1845, Београд, 1988. (Vuk II)
Пјесме јуначке средњијех времена, књига трећа 1846, Београд, 1988. (Vuk III)
Пјесме јуначке новијих времена, књига четврта 1862, Београд, 1986. (Vuk IV)

---

¹⁶ Ovdе se konkretno misli na бугаршнице из Bogišićеве збирке зато што су у нјој песме дугога стића, а у расправу су уведене само десетерачке епске песме. Ако би се чинио уступак у случају дугог стића (12, 14 до 17), онда не би било оправданја да се из избора искључе осмерачке (нарочито српске) епске песме, а тада би се грађа од само неједначене преокренула у већ хаотичну и не би више била солидна основа за извођење меродавних закључака.

¹⁷ *Erlangenski rukopis* је збирка жанровски разноврсних песама. По оцени аутора овог *Leksikona*, у њему има 99 епских песама (од 217), и то: 15, 17, 18, 21, 24, 34, 47, 49, 50, 53, 56, 59, 63, 64, 66, 67, 70-73, 75-81, 83, 86-92, 94, 96-98, 100, 105, 106, 109-129, 131-136, 138-143, 149-152, 155-161, 163, 164, 166, 168, 172, 176, 179-181, 187, 188, 190, 204.

Vuk VI-IX

Српске народне пјесме 1 - 9, скупио их Вук Стеф. Карацић, државно издање. *Пјесме јуначке најстарије и средњијех времена*, књига шеста, Београд, 1899.

(Vuk VI)

Пјесме јуначке средњијех времена, књига седма, Београд, 1900. (Vuk VII)

Пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу и о војевању Црногораца, књига осма, Београд, 1900. (Vuk VIII)

Пјесме јуначке новијих времена о војевању Црногораца и Херцеговаца, књига девета, Београд, 1902. (Vuk IX)

SANU II-IV

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности.

Пјесме јуначке најстарије, књига друга, Београд, 1974. (SANU II)

Пјесме јуначке средњијех времена, књига трећа, Београд, 1974. (SANU III)

Пјесме јуначке новијих времена, књига четврта, Београд, 1974. (SANU IV)

SM

Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990. (SM) [*Пјеванија црногорска и херцеговачка, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем*. Па њим издана истим, у Лајпцигу, 1837.]

MH I-IX

Hrvatske narodne pjesme, skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi. Junačke pjesme.

I/1. *Junačke pjesme*, knjiga prva, uredili Dr Ivan Božić i Dr Stjepan Bosanac, Zagreb, 1890. (MH I)

I/2. *Junačke pjesme*, knjiga druga, uredio Dr Stjepan Bosanac, Zagreb, 1897. (MH II)

I/3. *Junačke pjesme (muhamedovske)*, knjiga treća, uredio Dr Luka Marjanović, Zagreb, 1898. (MH III)

I/4. *Junačke pjesme (muhamedovske)*, knjiga četvrta, uredio Dr Luka Marjanović, Zagreb, 1899. (MH IV)

I/5. *Junačke pjesme (uskočke i hajdučke pjesme)*, knjiga osma, uredio Dr Nikola Andrić, Zagreb, 1939. (MH VIII)

I/6. *Junačke pjesme (historijske, krajiške i uskočke pjesme)*, knjiga deveta, uredio Dr Nikola Andrić, Zagreb, 1940. (MH IX)

KH I - III

Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann 1888-1889, knjiga I, drugo izdanje, Sarajevo 1933. (KH I)

Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann 1888-1889, knjiga II, drugo izdanje, Sarajevo 1933. (KH II)

Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini, Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna, redakcija, uvod i komentari Đenana Buturović, Sarajevo, 1966. (KH III)

EH

Muslimanske narodne junačke pjesme, sakupio Esad Hadžiomerspahić, u Banjoj Luci, 1909. (EH)

Ekscerpcija – pravila i ograničenja

Imajući u vidu svu istorijsku složenost pojma *grad*, smatrali smo da – u interesu što lakše upotrebe *Leksikona* – ekscerpcija treba da bude jednostavna i restriktivna. Da bi se to postiglo, bilo je neophodno postaviti nekoliko arbitrarnih pravila:

1. *osnovni element pretraživanja je ojkonom*. Ovo znači da se iz korpusa izdvajaju svi ojkonomi (imena mesta) bez razlike, ali samo u indikativnom vidu (kao imenica u padežu), bez pridevskih oblika i izvedenica. To dalje znači da u obradu – na primer - ulazi ojkonom «Beograd», ali ne i «beogradska čaršija», «beogradske dahije», «Beograđani» i sl. «Beo grad» u obradu ulazi kao atribut uz ojkonom («beli grad Beograd»).
- 1.a. Izuzetak čini sintagma «beogradski (nikšićki, zadarski itd.) grad» zato što se tu podrazumeva «utvrđenje na brdu» (dakle kvintesencija istorijskog pojma *grad*), za razliku od varoši pod njim. Taj slučaj nije čest i vezuje se samo za nekoliko gradova (Akšan, Beograd, Budim, Kaniža, Klobuk, Ljubinj, Nikšić, Oblić, Osijek, Zadar, Žabljak).
- 1.b. U ekscerpciju takođe ulazi i kombinacija lično ime + ojkonom – npr. *Janko od Sibinja* (ali ne *Sibinjanin Janko*).
- 1.c. U ekscerpciju ne ulaze imena crkava i manastira kao zasebne jedinice, ali se i ona javljaju u posebnim dodacima kad god za tim ima potrebe. Izuzeci od ovog stava su: A) mesta koja imaju isto ime kao manastirski kompleksi (Dečani, Gračanica, Rača itd.), ali postoje samostalno, nezavisno od

manastira; B) manastiri i manastirski kompleksi za koje se pretpostavlja da su u prošlosti mogli nastati u blizini istoimenog grada – kad grada nema (npr. Rama). Takva pretpostavka ne mora nužno biti naučno zasnovana.

2. *Drugi element pretraživanja je atribut uz ojkonomim*. Atribut se ovde shvata kao minimalna sintaksička struktura koja odgovara na tri jednostavna pitanja vezana za određeni ojkonomim: 1. *šta je on* (imenica); 2. *kakav ili čiji je* (pridev) i 3. *gde se nalazi* (prilog¹⁸). Ova struktura dopušta sve smislene kombinacije među navedenim elementima, uključujući i tzv. „praznu“ (ojkonomim bez atribucije), koja je ujedno i najbrojnija. Jedna ojkonomimska sintagma (ojkonomim + atribut) može imati proizvoljan broj elemenata pod 1, 2. i 3, ali samo jedan ojkonomim. Budući, međutim, da se radi o stihu od svega deset slogova strukture 4 + 6, pridevska atribucija retko kad prelazi dve jedinice, a prilog (u gramatičkom kontekstu – priloška odredba za mesto) uglavnom može biti samo jedan jer (zbog kvantitativne klauzule) nikad ne prelazi prostor drugog, šestosložnog odeljka jednog stiha.
  - 2.a. U attribute se ne ubrajaju prisvojne zamenice, iako one dobro vrše funkciju pod 2), zato što je njihova neodređenost velika, pa bi se pri citiranju uz svaku zamenicu moralo navesti i govorno lice. U nekim slučajevima to bi tražilo pretraživanja kroz više stotina stihova što bi u velikom korpusu dovelo do nekontrolisanog rasta entropije, a to je u suprotnosti sa svrhom ovog rada.
  - 2.b. *Ojkonomimske sintagme* (ojkonomim + atribut) navode se u tekstovima uz gradove odmah ispod etimologije (ako je ima), prema nosećem atributu i u potpunom vidu (kako je nađeno u pesmi). Vodeći računa o velikom obimu teksta, a ne želeći da odustane od potpuno vernog navođenja rezultata ekscerpције, autor se odlučio za najjednostavniji način citiranja: za svaki atribut (uključujući i «praznu» varijantu) navodi se po jedan primer (jedan stih, a vrlo retko i samo kad je neophodno – dva do tri) po autorovom izboru, a podaci o ostalim primerima iste vrste navode se u nastavku, u obliku skraćenica.
  - 2.c. Pridevi i imenice koji se javljaju u više dijalekatskih vidova (npr. *bijeli, bjeli, beli, bili; mjesto, mesto, misto* itd.), obrađuju se u *Leksikonu* svaki put kao posebni atributi uz ojkonomim, sposobni da formiraju zasebnu ojkonomimsku sintagmu. Poseban slučaj su oblici reči proizašli iz razlike između kolokvijalnog i književnog izgovora (*šer, šeer, šever, šeher*) koji se takođe navode svaki za sebe, u posebnim ojkonomimskim sintagmama.
  - 2.d. Broj ojkonomimskih sintagmi nije ničim posebno ograničen, ali je – prirodno – najveći u slučaju jako poznatih i epski izuzetno značajnih mesta (Stambol/Carigrad, Mleci/Venecija, Beograd, Budim, Zadar, Udbina, Njeguši, Cetinje itd.). Ipak, od svih je najbrojnija varijanta osnovnog oblika, tzv. «prazna sintagma» (ojkonomim bez atributa).

Ovakva pravila ekscerpције mogu izgledati suviše restriktivna, ali pri donošenju suda o njima treba imati u vidu da je njihova funkcija uvek u službi

---

¹⁸ U ovom slučaju, prilog je zapravo predložno-padežna konstrukcija sa funkcijom priloške odredbe za mesto. Obično se sastoji od predloga i dodatka (imenice, prideva ili njihove kombinacije).

atributa, budući da se ojkonimi ekscerpiraju in extenso. Jasan i lako proverljiv pregled atributa uz ojkonime može poslužiti u mnoge svrhe, ali će najveću vrednost imati za lingvistiku, nauku o književnosti i folkloristiku. On će pre svega pokazati kakva se predstava o gradu formirala u tradicijskoj kulturi i merodavno prenela kroz epiku, zahvaljujući čvrstoj ideološkoj podlozi epskog pevanja kao usmenog pesničkog žanra. Takođe nema sumnje da će se na isti način vrlo mnogo saznati i o načinu na koji se stvara epska pesma, čime će nauka o književnosti biti korak bliže epskoj poetici. Ovaj *Leksikon*, međutim, niti može niti treba da ima tako velike ambicije. Njegov cilj je da potpunim prikazom epske atribucije uz ojkonime pruži proverenu, sistematizovanu i objektivno prikazanu epsku građu svakome ko ima potrebu za njom.